

PÁSZKA IMRE

Hivatkozások és megjegyzések egy legenda kapcsán

*Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia.
Egy állam etnogenezise**

Borsi-Kálmán Béla, mint munkájának címe jelzi és célkitűzésében megfogalmazza, „azért kíván maga is a fanarióták diadalmenetének és 1821-es dicstelen bukásának bonyolult történelmi, társadalomtörténelmi, szociokulturális-mentális miliőbe s nem utolsósorban geopolitikai környezetbe – a Török Birodalom s ezen belül Havaselve és Moldva 17–18. századi történetébe – nyúlnak a legendásan rugalmas, pragmatikus, szembetűnően hatékony román politikai gondolkodás, s főként »politikacsinálás« gyökerei.” (8–9. old.)

Szerzőnk láthatóan egy „bonyolult história” feltárására vállalkozott, amit, úgy tűnik, a példaadás, mintakövetés szándéka is ösztönzött. Az ilyen és hasonló gyökerkutatások tovább erősítik az amúgy is többek által osztott véleményt, amely egyfajta kompenzációs, vigasztaló hatású sztereotípiaként működik. A beállítódásnak ez a módja a siker–sikertelen helyzeteket nem körülmények, kontextusok alakította ellentétpárjaiban gondolja el, hanem a siker egyedülállóságát látható/láthatatlan perspektívába ágyazza, ami által előfeltevései nemcsak az aktualitás, hanem a jövőbe mutató erejével is hatnak. A témában hasonló, igaz, árnyaltabb megközelítéssel szolgált az erdélyi, Bécsben iskolázott, ortodox pap fia, Lucian Blaga, aki német kultúrafogalom mentén úgy látta, a „bipoláris szellemkörök” hordozóinak – a nyugati és keleti egyházak – különválása nyomán a kontinensen sajátos módon formálódtak a lelkek, viselkedések, élet- és világakarások stb. A balkáni népek – így a román is – búvópatakként nagy történelem (kultúra) alatt tengették életüket évszázadokon át, más szóval nem voltak a nagy történelem formálói, de aztán egy alkalmas pillanatban felszínre törtek, és beteljesítettek a lelkek mélyén mindig ott lappangó hivatásukat. Blaga eszmefuttatása a civilizációs törést hangsúlyozta, aminek áldozatul estek a Balkánon összezsúfolódott népek, azonban az autoktonitás nézőpontjából, akárcsak Iorga, mellőzi helyzetek és körülmények alakulását, a nagy történelemben való láthatóvá válásukat az autochton erőknél tulajdonítja.¹

Borsi-Kálmán számára Iorga *Bizánc Bizánc után* című munkája az irányadó, de mint alább még szó lesz róla, Iorga egészen más szándékkal vette elő Bizánc kérdését, és a legendásan rugalmas diplomácia előtörténetét sem vezette vissza „a született diplomatáig”, a fanariótáig. Borsi-Kálmán ugyan jelzi a geopolitikai kontextust, viszont a „legendás”

* Magyar Szemle Könyvek. Budapest, 2018. 230.

¹ Blaga, Lucian: *Bipoláris szellemkörök*. In: Román eszmetörténet 1866–1945. Válogatta és utószót írta Pászka Imre. Budapest–Szeged, 1994. 289–309.

„politikacsinalás”, illetve a diplomáciai ügyesség stb. kvalitásokat egészében egy szűk csoportban nemzedékről nemzedékre átörökített és formált egyének személyiségjegeiben „fedez” fel. Közülük is néhány személy – mert több alig akadt – felmenőinek ága-boga mentén érvel viselkedésük bizánci mintázata mellett, és vélt/valós tulajdonságaikat túlértékeli, birodalomformáló/bomlasztó erőként láttatja. Ez abból az előfeltevésből adódik, hogy a birodalomépítő Oszmán ház a bizánci diplomácia finommechanikájában járatlan volt, így a konstantinápolyi Fanar negyedben székelő görög ökumenikus ortodox egyház környezetére szorult, amely aztán „állam volt az államban, birodalom a birodalomban”, egyfajta „árnyék kormány”. (32., 28. old.) Szuperlatívuszok sokaságával megtűzdelt értekezésében csupán érinti azokat az intézményeket, melyek alaposabb körbejárása a megfigyelt/vizsgált és a megfigyelő/elemző viszonya között némi egyensúlyt teremthetett volna. Két kulcsintézményről van szó: a római-bizánci időkből származó *autokefál*, a török időkből pedig a *millet*-rendszerről, melyek közelebbi áttekintése választ adhat az imént említett előfeltevésére, vagyis arra, hogy a Fanar-csoport ténylegesen akkora önállósággal és politikaformáló erővel bírt-e vagy sem, mint szerzőnk állítja.

1a.) A Római Birodalomban a keresztény egyházak előljárói kezdettől fogva arra törekedtek, hogy egy politikai egységen (provincián) belül csak egy egyházkerület létezzen, illetve annak földrajzi határai megegyezzenek a közigazgatási egység (a provincia) határaival, és az adott világi közigazgatási keretek között önálló, autokefál (autokefálosz – saját fejtű) egyházat hozzanak létre. Ennek háttérében az állt, hogy kezdetben az apostolok alapította egyházak felett őket összefogó, irányító legfőbb egyházfő nem létezett, valamennyien egyenlők voltak. A görögkeleti egyházak ezt a hagyományt megőrizték, amit azzal indokoltak, hogy „az egyház feje maga Jézus Krisztus”, tehát „nincs szüksége teljhatalmú földi helytartóra”.

Noha az autokefál intézmény nincs benne a keresztény egyház szerveződésével kapcsolatos tanokban, kialakulását illetően fontos mozzanat a khalkedoni egyetemes zsinat (451), ahol nem annyira dogmatikai, mint egyházjogi szakadás történt az ókeresztény egyházban. Az antiochiai patriarchátus híveinek nagy többsége, amelyhez a konstantinápolyi is tartozott, Antiochia székhellyel megalapította a *miafizita* (tévesen monofizita) irányzatú szír ortodox egyházat. Ugyanakkor a khalkedoni zsinat (451), pontosabban I. Iusztiniánusz császár kiterjesztette a konstantinápolyi pátriárkák joghatóságát a Kelet-Római Birodalomban Thrakia, Asia és Pontus tartományokra, ezzel az egyfajta *primus inter pares* lett a többi négy (Róma, Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem) patriarchátus sorában. Előtérbe kerülését annak köszönhette, hogy a Kelet-Római, illetve Bizánci Birodalom fővárosa, a bizánci császárok székhelye Konstantinápoly volt. A török időkből Isztambul néven is az Oszmán Birodalom fővárosa, a szultánnak, a legfőbb török hatóságoknak, a sejk-ül-islámnak, valamint a görög és örmény ortodox, az örmény-katolikus pátriárkáknak, a római katolikus érseknek s a nagy rabbinak a székhelye lett.

A Római Birodalom keleti és nyugati felének keresztény gyülekezeteiben azonban már a 4–5. században a dogmatikai harcok mentén is különbségek jöttek létre, amit az egyházszakadás (1054) tovább erősített. A keleti keresztények szertartási nyelvként a görögöt használták, ami a Bizánci Császárság hivatalos nyelve is lett, szemben a nyugaton használt latinnal. A nyelvi eltérések a liturgikus szokások és a jogi elvek eltérését is jelentették. A keleti egyházak között mégis megbonthatatlan dogmatikai egység állt/áll fenn, ugyanis alapvető hitéleti kérdésekben csak a bizánci császár által elnökölt egyetemes zsinat dönthetett, amely utoljára

a 9. században ült össze, és rendeleteileg megtiltotta a keleti autokefál ortodox egyházak dogmatikai különállását.²

Az egyes autokefál patriarchátusok belső, hitéleti ügyekben önállósággal bírtak attól kedve, hogy ökumenikus zsinati vagy állami vagy pedig saját kezdeményezésből kinyilvánították önállóságukat. Ha elnyerték az autokefalitást, azt az oktatásban, a hitéletben és az egyházi igazságszolgáltatásban önállóan tudták érvényesíteni, amit a pátriárkáik s a szinódusaik révén gyakoroltak.

Nem annyira a konstantinápolyi pátriárka, mint inkább a szláv missziók sikerének tudható be, hogy a Balkán és Kelet-Európa szláv népei – a közöttük élő vlachok is – szinte kivétel nélkül az ortodox kereszténységet vették fel. Néhányuk már a bizánci időkben autokefal egyház (431-ben Ciprus, 692-ben Jeruzsálem, 919-től a bolgár átmenetileg stb.), többségük azonban a 19. században lesz autokefál patriarchátus (1856-tól a görög, 1870-től a bolgár, 1879-től a szerb, 1885-től a román, 1917-től a grúz, 1935-től az albán stb.).³ Eredetileg az Ohridi bolgár ortodox érsekséghez tartozott Moldva, a tarnavoihoz pedig Havasalföld egészen 1767-ig, amikor szultáni rendelettel mindkét érsekséget megszüntették, és a konstantinápolyi egyház alá rendelték. A konstantinápolyi egyház számára a nagy presztízsvesztés az orosz ortodox egyház önállósulása (1448) jelentette, amely II. Jeremiás bizánci pátriárka hozzájárulásával 1589-ben lett autokefál patriarchátus.⁴

Az ortodox egyházak autokefál státusuk, autonómiájuk ellenére kezdettől fogva a világi hatalmaknak (császárok, szultánok), később nemzeti egyházakként a mindenkori politikai hatalomnak rendelték alá magukat, ahhoz igazodtak, pontosabban azzal fonódtak össze. Ezzel összefüggésben talán nem érdektelen szóvá tenni, hogy a vallási hierarchia és a vallási-teológiai irányzatok, illetve a császári hatalom viszonya Bizáncban nem volt mindig harmonikus, de mindvégig megőrzött egy teológiai ihletésű hagyományt, miszerint a Bizánci Birodalom Isten mennyei királyságának földi képmása.⁵ A 8. századtól, amikor a szenátus és a nép *autokrátornak* kiáltotta ki a császárt, akit ebben a minőségében csak konstantinápolyi pátriárka koronázhatott meg, ez egyben azt is jelentette, hogy a teokratikus örökség ápolása nem csupán az ortodox egyházra hárult, hanem a korlátlan hatalom világi birtokosára is, mivel az a hadsereg, a törvény, az államigazgatás, a törvények hiteles értelmezője, a birodalom legfőbb bírója. Az ortodox egyház felett a világi hatalomirányítás III. Iván (1462–1505) moszkvai nagyfejedelemmel vette kezdetét, aki a bizánci mintát követve felvette a cár (császár) s az autokrator címet, ő és utódai az orosz (pravoszláv) ortodox egyház fölött állóknak nyilvánították magukat. Sőt, Moszkvát egyfajta harmadik Rómának, vagyis Róma és Konstantinápoly örökösének tekintették. Hasonlóan a cári Oroszországhoz az Oszmán Birodalom, ha nem is spirituális, de területi, politikai értelemben Bizánc örökösének tartotta magát.

1b.) Az ortodox egyházak autokefál intézménye, úgy tűnik, jól beilleszthető volt a török millet-rendszerbe, amelyet II. Mehmed (a Hódító) Konstantinápoly elfoglalása után (1454) vezetett be, és a vallási kisebbségek (a könyv népei: a keresztények és a zsidók) részére működő

² Galeriu, Constantin: *Autocefalie in ortodoxie. Aspecte ecleziologice*. In: Centenarul autocefaliei bisericii ortodoxe române. (Ed. C. Galeriu). București, 1987. 202–210.

³ Magyar Katolikus Lexikon. *Ortodox egyházak*. (<http://lexikon.katolikus.hu/O/ortodoxok.html> – letöltés: 2019. máj. 14.)

⁴ Magyar Katolikus Lexikon. *Autokefalitás*. (<http://lexikon.katolikus.hu/A/autokefalit%C3%A1s.html> – letöltés: 2019. máj. 14.)

⁵ Ruciman, Steven: *A bizánci teokrácia, Bizánci stílus és művészet*. Budapest, 2007.

dési kereteket jelölt ki a közjogi helyzetüket rögzítő, iszlám birodalmiságra jellemző vallási-területi (*dzimmijja*) igazgatáspolitikai elv alapján. A nem iszlám hitű lakosság vallási alapon történő felosztása egyben a nyelvi, közösségi, etnikai és a családra visszavezethető hovatartozást is kijelölte.⁶ Amíg a vallás minden egyes ortodox, örmény, zsidó, katolikus stb. millet számára egy univerzális hitrendszer gyakorlását biztosította, addig az etnikai és nyelvi különbségek mentén az egyes milleten belül további közösségi identitások megőrzésére is lehetőséget adott. A millet-rendszerben az autokefál görög, örmény, kopt, szerb, bolgár keresztény, illetve zsidó vallási-etnikai csoportokat egyfajta területi testületként kezelték. Mindegyik megtarthatta a saját vallását, tradícióit, társadalmi rangját, ceremoniális rendjét, büntetési rendszerét, viszonylag szabad önkormányzattal bírtak a vallási közösségeiken belül. A millet vezetője a *millet basi*, az oszmán gyakorlatban egyben politikai közösség vezetője is, ugyanakkor ez nem járt a nem iszlám közösségek, csoportok izolációjával vagy gettóba tömörítésével. A millet intézménye nemcsak vallásalapú államigazgatási, hanem megfigyelési és ellenőrzési rendszer is volt, tehát elve kizárta az „állam az államban” formulát.

Konstantinápoly elfoglalását követően II. Mehmed szultán dekrétumában tehát továbbra is garantálta az ortodox egyházak autokefál voltát, a konstantinápolyi görög ortodox egyház pátriárkája megőrizhette elsőbbségét az ortodox egyházak sorrendjében. II. Mehmed célja az volt, hogy megakadályozza a közeledést a keleti és a nyugati egyházak között. 1452-ben ugyanis az utolsó bizánci császár a nyugati segítség reményében a görög ortodox egyházat a Vatikán fennhatósága alá helyezte. A szultán tehát nemcsak felszabadította a keleti görög keresztény egyházat, és nem avatkozott be a hitéletébe mint bizánci autokrátor, hanem tekintettel volt arra is, hogy a legnagyobb népességgel rendelkező nem muszlim egyház a görög ortodox volt. A szultán ugyanakkor pasa, *millet-basi* címet adományozott a pátriárkának, akinek, akárcsak a pasáknak, személyi biztonságára janicsár egységek vigyáztak. A szultánok ugyanezeket a jogokat és privilégiumokat biztosították az örmény, kopt és a zsidó milleteknek is. Tehát a pátriárka pozíciója az oszmán államigazgatás és ellenőrzés millet-rendszerében következtében annyiban különbözött a vilajet (például Rumélia, Buda) pasájától, hogy nem volt a terület katonai vezetője is, ahogy a pasák sem voltak a rájuk bízott vilajetek muszlim lakosságának spirituális előljárói. Ugyanakkor szultáni rendelet tiltotta az oszmán állam hivatalnokainak a beavatkozását a nem muszlimok oktatási és egyéb vitás ügyeikbe. Az autokefál-millet intézmények viszont nem részesültek a szultán anyagi támogatásában, mint a muszlim intézmények. A konstantinápolyi pátriárka, a Rumi vilajet (egykori balkáni római, bizánci tartomány) ortodox görög közösség *millet basija* feladatköre nemcsak spirituális teendők ellátása volt, hanem rábízta hívei világi vezetését is (*etnarchosz*), ő és a zsinat volt a felelős a szultán előtt hívei viselkedéséért, ő hajtotta be az adókat, és igazságügyi, oktatási, egészségügyi feladatokat látott el hívei körében. A pátriárka etnarkhoszi hivatala négy hivatalból állt: a főkancellár, aki a Portával tartotta a kapcsolatot, a főgondnok, a *sakhelarius* és a *sachelios*. A konstantinápolyi patriarchátus autonómiája a millet-rendszer biztosította jogosítványok ellenére korlátozott volt már attól kezdve, hogy a pátriárkaválasztás a szultán

⁶ A millet-rendszer ismertetéséhez irányadó volt: Siska Katalin: *Az oszmán közigazgatási rendszer dimenziói. Dimensions of the Ottoman Administrative System*. In: Pro publico bono – Magyar Közigazgatás, 2017. 1. sz. 180–194., valamint hivatkozásai. (Lásd: www.worldcat.org/title/islam-cezahukukuunda-tazir-suclar-ve-cezalar-yurutme-organa-ve-yonetime-braklms-cezalar/oclc/37010811188. [letöltés: 2019. júl. 5.]); Lewis, Bernard: *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*. Oxford, 1995.; An-Naim, Abdullahi: *Religious Minorities under Islamic Law and Limits of Cultural Relativism*, Human Rights Quarterly, vol. 9. (1987) no. 1. 1–18.; Mészáros Gyula: *A török alkotmány alaptörvényei*. In: Az Erdélyi Múzeum – Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Kolozsvár, 1912.

kezében volt, aki a zsinaton azt választotta meg, aki többet fizetett. Ugyanakkor a nem muszlim milletek bérleti díjat fizettek templomaik használatáért, adófizetésre kötelezték őket stb.

A görög ortodox autokefál-millet egyházakon belüli viszályok azzal jártak, hogy az iszlám egyik tartományt a másik után hódította el a keleti egyháztól. Az alexandriai, antiokiai és jeruzsálemi patriarchátusok emiatt is fokozatosan eltűntek, és az egykori patriarchátusok csak neveikben éltek. Mindezt jól dokumentálta Iorga, amikor a kortárs görög ortodox papot idézi, aki szerint „az egész Bizánc a vajdaságokban (Jászváros, Bukarest) van”. Ami nem jelentett mást – szintén Iorgától tudjuk –, mint hogy a 16. században immár csak címükben egyházfők (patriárkák, metropoliták stb.) vándoroltak, kéregettek, miközben erősítették a felekezeti elengedhetetlen ingatag (katolizált, iszlamizált) vajdákban az ortodox hitet, s a bizánci időkről nosztalgizáltak. A szilárdabban az ortodoxia (az igaz hit) talaján álló vajdák a kolostorokban, templomokban helyezték el őket, vagy támogatták az Athos-hegyi kolostorok valamelyikébe való befogadásukat.⁷

A millet-rendszer nem csupán a szabad vallásgyakorlást tette lehetővé és saját bírósági rendszert az ortodox autokefál és egyéb vallási-etnikai közösségek számára, hanem utánpótlást biztosított az oszmán állami közigazgatásnak. Az oszmán állam a Korán szellemében járt el, a hittestvérek (keresztények, zsidók) az egyenlők a teremtetek között elv a társadalom- és államigazgatás számára is irányadó volt. A nem muszlimok a *jizya* adóval kiválhatták magukat a katonáskodás alól, noha sok nem muszlim (szerb, görög, albán stb.) katonának állt, és többen jelentős karriert futottak be a birodalmi hadseregben. Másfelől a katonáskodás nem volt kötelező a nem muszlimok számára, ez lehetőséget adott arra, hogy a birodalom gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi életében játsszanak fontos szerepet. Ezekből a fejleményekből néhány szerző és Borsi-Kálmán is arra következtet, hogy a Oszmán Birodalom szétesését a keresztény millet elitjének az államigazgatásba történt bevonása idézte elő. Mindezt azonban tények cáfolják, mint alább szó esik róla.

2.) Konstantinápoly eleste után a 17. század közepe tájáig a Borsi-Kálmán által kiemelt Fanar negyed görögjei alig láthatók. Egyrészt mert a családok ezen etnikailag kevert, szűk csoportjának geneológiája legfeljebb – Iorga szerint is – a 16. századig vezethető vissza, másrészt, és ez a fontosabb, tőke, tudás, kapcsolathálók birtokosai a birodalom felemelkedő, virágzó korszakában a Nyugat-és Közép-Európából elüldözött zsidóság tagjai voltak.

A fejlemények hátterében az állt, hogy főleg a csehországi zsidóüldözések (1470) hatására megindult a németországi (*askenázi*), majd spanyol (*szefárd*) zsidók kivándorlása az Oszmán Birodalomba, az utóbbit Ferdinánd király és Izabella királynő ediktuma (1492) váltotta ki. Az 1490-es évektől a zsidók tömeges beköltözése az Oszmán Birodalomba azt eredményezte, hogy a 16. században a világ zsidóságának legnagyobb, anyagilag és kulturálisan legerősebb közössége az oszmánok fennhatósága alatt élt. Hozzájuk hasonló közösségek a korszakban csak Lengyelországban és Litvániában voltak.

A 15–17. századi források is arra utalnak, hogy az oszmánok „pozitív megkülönböztetést” alkalmaztak a zsidókkal szemben. Míg az ortodox kereszténység intézményeit szándékosan sorvasztották, addig a zsidókat terminológiailag is megkülönböztették: *kefere ve jahudi* (hitetlen és zsidó) jelző használata arra utalt, hogy az oszmán gyakorlatban a zsidó nem közönseges hitetlen. Ugyanakkor a *zimmi* és a *jahudi* között is különbséget tettek, vagyis *zimmin* a keresztényeket értették. A *zimma* előírásai nem vonatkoztak a zsidókra, például zsinagógákat építhettek, tetszésük szerinti ruhákban járhattak, külföldre utazó kereskedőik a

⁷ Iorga, Nicolae: *Bizant dupa Bizanti*. București, 1972. 42–53.

muszlimoknak fenntartott fehér turbánt viselhették, rabszolgákat tarthattak, lovon járhattak, fegyvert viselhettek stb.

Az Oszmán Birodalomban élő zsidók is, akárcsak a Fanar görögjei szentélyeik körül szerveződtek, 1453–1526 között Isztambulban szultánok által kinevezett főrabbi működött, de szerepe jelképes volt. A zsidók és az oszmánok közötti együttműködést a szultáni udvarban tevékenykedő zsidó személyiségek (befektetők, orvosok, politikai és pénzügyi tanácsadók, fordítók, a hárem ellátását biztosítók stb.) bonyolították le. Már II. Murád szultán (1421–1451) udvarában a főorvos Jichák, ettől kezdve a 17. század elejéig minden szultán mellett találunk legalább egy befolyásos zsidó tanácsadót, aki rendszerint a szultán orvosa is. Ebbe a kategóriába tartozott az itáliai származású Jakub (N. Giacomo/Jacopo) is, aki még II. Murád idejében költözött Edirnébe, és orvosposztját II. Mehmed (1451–1481) alatt is megőrizte, sőt bekerült az uralkodó legszűkebb tanácsadói testületébe. Egyesek szerint ő javasolta a szultánnak, hogy Konstantinápoly ostroma erős tüzérség létrehozását igényli. Jakub birodalmi kincstartó (*defterdár*) lett, majd vezíri rangot kapott.

Jakubtól (1483–1484) József Hamon vette át a „stafétabotot”, aki Granadából érkezett a szultáni udvarba, II. Bajezid (1481–1512), majd I. Szelim orvosa lett. Hamon és utódai több mint egy évszázadig szolgáltak a szultáni udvarban. Fia, Móse jutott apja halála (1518) után előbb Szelim, majd élete végéig, 1554-ig Szülejmán (1520–1566) bizalmába. Hamon és Rüsztém pasa elérte, hogy a híres Mendez-Nászi bankárcsalád 1553–1554-ben áttelepüljön az Oszmán Birodalomba. A Mendez-cég a korabeli Európa egyik legnagyobb pénzügyi vállalkozása volt. József Nászi Szülejmán utolsó éveiben, amikor kitört a trónharc, Szelim mellé állt, legfőbb tanácsadója lett, a szultán kinevezte Naxosz és a Kükladok hercegének (szandzsákbégnek), sőt kevésen múlt, hogy nem lett nagyvezír. József Nászi a Velence uralta levantei kereskedelem megszerzése végett rábírtá II. Szelimet Ciprus elfoglalására, azonban a keresztény liga visszavágott, és az oszmánok lepantói vereségéhez vezetett. Nászi halála (1579) után az 1585-ben betelepülő Alvaro Mendez „850 000–1 000 000 dukátra becsült készpénznek köszönhette meleg fogadtatását a Portánál”, s hogy őt Nászi mintájára Mütiléné hercegének nevezték ki. Komoly politikai hatalomra tett szert Dávid Passzi is, aki III. Murád (1574–1595) szultán bizalmát élvezte. A zsidóság hozzájárulása a birodalom gazdasági életének megalapozásához – maximális kiterjedésének időszakában, a 15–17. században – elsősorban tőkebefektetéseiben mutatkozott meg, ami nemigen látható a konkurensként szóba jöhető görögök, örmények esetében. A 15. század második felében a zsidóság szerepe már meghatározó az európai piacokon és a keleti, illetve a fekete-tengeri fűszer-, selyem-, festékanyag-kereskedelemben. A Spanyolországból menekült zsidók néhány év alatt megszervezték Szaloniki-ban és Szafedben a cadizihoz hasonló gyapjúszövet gyártását, a török katonai alakulatokat így hazai szövetvel tudták ellátni.

A spanyolországi *marránus* (álkeresztény) bevándorlók honosították meg az Oszmán Birodalomban a Medici bankház pénzügyi módszereit. Megszerezték a legjövedelmezőbb adóbérleteket, *mukátaá*-kat (Isztambul Edirne, Bursza, Ankara, Szaloniki stb.), egész tartományok (például Egyiptom) s a fő kereskedelmi utak vámházainak, kikötőinek, ki- és behozatali illetékeinek stb. adóbérleteit. A birodalom északi „ütőerének” számító Al-Duna átkelőhelyeinek, vámhivatalainak és sóraktárainak bérlete mintegy százötven éven át zsidó monopólium volt. Leggyakrabban ők nyerték el a bor-, a timsó-, a viasz- és a halkereskedelem megvámolásának jogát. A zsidó adóbérlők létesítették az ún. *szarrafokat*, amibe pénzváltókat is bevontak, és a birodalomban a bankok funkcióit látták el: magukban foglalták valamennyi pénzforgalmi műveletet a pénzveréstől az árfolyam szabályozásig. A zsidó közösség a pénzváltókon keresztül kapcsolódott az oszmán katonai vezető csoporthoz, annak rossz pénzben

befolyó jövedelmeit időtálló pénznemekre váltotta át, így a két csoport egyre inkább összefonódott.

A zsidók helyzetének megingását a kutatók többsége külső és belső tényezőkkel magyarázza. A keresztény hatalmak gazdasági és politikai behatolását tekintik meghatározónak, mivel a keresztény görögöket, örményeket stb. karolták fel és fogadták szolgálatukba. Ehhez járult, hogy a zsidók lassanként elvesztették azokat a képességeket, amelyekre igényt tartott az oszmán vezetés: nyelvtudásuk megcsappant, európai összeköttetések megritkultak a bevándorlás elapadásával, gazdasági, tudományos és technikai ismereteik „megkoptak”. Mindemellett H. Gerber hívta fel a figyelmet arra, hogy a zsidókat részben saját szövetségeseik, az „oszmánok ütötték ki a nyeregből”. Az állások szűkössége, a pénzhiány miatt az oszmán katonai-bürokratikus elit, a hadsereg (janicsárság, egyéb udvari zsoldosok) tagjai maguk is arra kényszerültek, hogy vállalkozásokba fogjanak, és a zsidóktól eltanult technikákkal bérbe vegyék a mukátaá-ban kezelt állami jövedelmeket.⁸

3.) Ami pedig a görögöket illeti, az oszmánokkal való kénytelen/keletlen együttműködés jóval Konstantinápoly eleste előtt kezdődött. Az 1330-as évektől az 1410-es évekig az oszmánok államuk kiépítésében, igazgatásában görög bizánci tisztviselőket is igénybe vettek, a bizánci-török alkalmi szövetségeket házasságokkal is erősítették. A mongol hódítást (1402) követően az államuk újjászervezésében menesztették a görög bizánci oligarchákat, helyükbe a török és perzsa arisztokrácia tagjai léptek. Amikor az oszmánok birodalma már három kontinensre terjedt ki, ez a teljesítmény láthatóan a személyes adottságokkal rendelkező szultánoknak (I. Mehmed, II. Murad, II. Mehmed, I. Szelim, Szülejmán), a török-perzsa elitnek, illetve a *devsirme* (gyermekadó) intézményében nevelt szerb (Szokoli Mehmed), albán (Küprülü Mehmed) stb. hivatalnokoknak tulajdonítható. Ezekben a fejleményekben, mint láttuk, a zsidó közösségnek meghatározó logisztikai-politikai szerepe volt, a görög, örmény millet elitje alig látható.

Az oszmán állam vezetőcsoportja, élén az Oszmán-házzal kezdetektől fogva etnikailag, vallásilag, területi hovatartozást illetően igencsak kevert volt. A millet intézménye biztosította vallási-etnikai tolerancia sikeresen integrálta a nem muszlim közösségeket. A török időkben a tőkével rendelkező és befektető zsidóság kivételével az előmenetel járható útjámódja a hivatalviselésre épült. A Fanar-negyed görög ortodox millet elitjének szolgálatba állítása, ha az európai példákat nézzük, semmi különöset nem mutat. Ugyanilyen etnikailag kevert csoportokkal (osztrák-német, német, olasz, francia, spanyol, ír, dán, cseh, magyar, lengyel stb.) találkozunk a korszakban a Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom (németek, balti-németek, svédek, lengyelek stb.) tisztségviselőinek soraiban is. Az Oszmán-ház pragmatikus beállítódásából, így a millet intézményéből is adódóan mindig kéznél volt egy csoport, amelynek lojalitását haszonnal a birodalom szolgálatába tudta állítani a geopolitikai konstellációk változásai idején.

---

⁸ A zsidók Oszmán Birodalombeli helyzetének ismertetésében az alábbi munkákat használtam: Fodor Pál: *Egy antiszemita nagyvezír? Együttműködés és válság a 15–17. századi oszmán–zsidó kapcsolatokban*. In: Fodor Pál: Szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemből. Budapest, 2001. 127–142.; Káldy-Nagy Gyula: *Száműzetés vagy áttelepítés? A budai zsidóság történetéhez 1526-ban*. In: Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Szerk.: Scheiber Sándor. Budapest, 1979/1980. 192196.; Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya és törökországi útinaplója*. Szerk.: Dávid Géza – Király László – Drcsenyi Dezső – Stoll Béla – Györffy György – Szakály Ferenc. Budapest, 1984. 279–280.

A török államigazgatásban a tisztségekre való kinevezés elsődleges kritériuma az uralkodó iránti feltétlen hűség és lojalitás volt. A kutatók többsége a birodalom ötszáz éves fennállásának egyik titkát a millet-intézmény nyújtotta toleranciában látja, amellyel biztosították az Oszmán ház iránti töretlen odaadást. Az oszmánli, de a milletek elitjének megnyerési módszerei is a magas bérezés, illetve a meggazdagodás lehetősége volt. Az utóbbi mellett a fanarióták esetében nem elhanyagolható motivációs tényező a „hatalom bővölete”, amelyben a nők (hárem mintájára) ösztönző szerepe is közrejátszott, amint az Borsi-Kálmán hivatkozásából is kiderül.⁹ A 16. század végén bekövetkezett fordulatot érzékelteti a III. Murádnak tulajdonított mondás: „Amit igazságosságnak hívnak, az jövedelemhiányhoz vezet, amit pedig az alattvalók iránti könyörületnek tekintenek, az megakadályozza a dinárok és dirhemek szaporodását.”¹⁰

A fordulat megértésében az alábbiakban Fodor Pál tanulmányára hivatkozhatunk, aki szerint az arab–perzsa iszlám magas kultúrát, tehát a nem a bizáncit magáévá tevő szultáni udvar a 16. századra szakított a török hagyományokkal (a törökséggel is). A krónikások és királytükör-írók a török etnikumhoz tartozókat *türk-i bi-idráknak*, „*ostoba török*”-nek nevezték, s óva intették a szultánt attól, hogy magas állami tisztségekbe helyezze őket. Az elit szemében a török a paraszttal lett egyenlő. A 17. század elején feljegyzett dalmát közmondás szerint: „Ahová az oszmánli lép, ott nem nő többé fű.”

A 16. század végére, a szakosodási folyamat nyomán három foglalkozási ág különült el: „...a katonáké (*ehl-i szejjf*), a bürokratáké (*ehl-i kalem*) és a vallástudósoké (*ehl-i ilm*)”. Kialakulóban volt az a belátás, hogy a három terület eltérő ismereteket és képzettséget követel. Az oszmán állam katonai jellegéből adódott, hogy emelkedésnek számított, ha egy központi *defterdár* (adószedő) vagy *nisándzsi* (főpecsétőr) beglerbégi vagy mint a Fanar görög dragománja (tolmácsa), szandzsákbég beosztást kapott. A palotaháttérrel bíró tisztviselők, a „palota-rend” az említett három foglalkozási ágból monopolizálta a legfontosabb központi és tartományi hivatalokat. Ezt az apparátust tekinti Fodor Pál az elitek elitjének, az „igazi oszmánlinak”; ők voltak azok, akik a legszorosabban kötődtek a dinasztiahoz, hűséggel szolgálták az Oszmán-házat, beszélték a (török–perzsa) oszmánli nyelvet, elsajátították az oszmán kultúrát, érvényre juttatták az oszmán politikát.

Mivel az oszmán rendszer a meritokratikus és patrimonialis elv egyfajta keveréke alapján működött, a hivatali előrelépés a személyes képességek mellett főleg a személyes kapcsolatokon múlt. A feltörekvők valamelyik *intiszáb* (patronátus, érdekcsoporthoz való tartozás, személyes elkötelezettség) révén találtak maguknak olyan gazdát, aki az adott tisztség elnyerésében „mögöttük állt hatalmával és személyes kapcsolataival”. Tehát egy olyan bevett gyakorlatról van szó, mellyel etnikai, vallási hovatartozástól függetlenül mindenki élt, aki elsajátította az ehhez szükséges viselkedésmintát, protokollszabályokat. „Olyannyira nyilvánvaló gyakorlatról van szó – írja Fodor Pál –, hogy a 16–17. századi *defterek*ben kertelés nélkül megmondják, odairják, hogy ez és ez azért kapta hivatalát, mert ennek és ennek a pasának, vezírnek „az embere”. Nem véletlen, hogy 17. század közepén az egyik pénzügyi tisztviselő a dívánt, ahol döntöttek a kinevezésekről, „rabszolgapiacnak” nevezte.

Ugyanakkor – erre Fodor Pál tanulmánya hívja fel a figyelmet – az etnikai származás még az iszlám hitre áttértek (főhivatalnokok, janicsárok, tisztségviselők stb.) esetében sem ment feledésbe. Példaként említi a Tolna megyei, iszlám hitre tért Pijále pasát, a szultán

⁹ Dávid Géza: *Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban: kiből lehetett szandzsákbég?* Keletkutatás, 2017. ősz. 49–72.

¹⁰ Fodor Pál: *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságátudatáról.* Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 4. sz. 367–385.

földközi-tengeri flottájának parancsnokát, a birodalmi tanács tagját, aki a szultáni családból nősült, a magyar nyelvet nem felejtette el, anyját is Isztambulba hozatta. Az említett József Nászi rábírta II. Szelimet, hogy Lengyelország helyett, ahol rokonai éltek, Ciprust foglalja el. A boszniai szerb Szokollu Mehmed nagyvezír egész családját Isztambulba hozatta, testvéreit a palota-iskolákban helyezte el és taníttatta. Nemcsak az örmény, zsidó, görög millet tagjai, hanem „igazi oszmánlik”, a konvertáltak is tudatában voltak etnikai hovatartozásuknak, sőt a Porta nemzetközi kapcsolataiban is érvényesítették etnikai hovatartozásukat. Szintén Fodor Pál említi, hogy Laszky Jeromos, Szapolyai János király lengyel származású követének (1528) Musztafa pasa elmondta, hogy Mohács előtt az oszmán vezérkar latolgatta egy Lengyelország elleni támadás tervét, amit végül elvetettek, amiben neki mint szláv származásúnak is szerepe volt. „A király, meg te, mi egy nemzetiségűek vagyunk, én Boszniából származom, te pedig lech (lengyel) vagy; bizony természetes az a hajlam, hogy minden nemzetbeli a saját honfitársát szereti jobban, mint a másik nemzetbelit. Igazán együtt éreztem azzal az országgal, hogy annyira kifosztják a tatárok a folyamatos rablással.” Fodor Pál egy másik példája szerint a közös etnikai eredet az udvari frakcióharcokban is szerepet játszhatott: Haszán Bégzáde írta azt állítja, hogy Gazanfer aga azért támogatta Csigalazádét, mert „frenk származású volt, Csigalazádéval egy nemzetiségű és azonos jellemű”. Noha Fodor Pál nem hivatkozik a kevert etnikai fanariótákra, rájuk is érvényes megállapítása: „...a rabszolga-elitben az etnikai azonosság és a közös haza tudata” – a fanarióták esetében a görög ortodox egyház, a görögség tudata – „hatással volt a hatalmi csoportok alakulására, összetételére”. Nem véletlen, hogy az elgörögösödött fanarióták a vajdaságokban a görög nyelvű oktatást, a görög tisztviselőket, a ruméliai görög ortodox egyházat stb. támogatták, és teljesen közömbösek voltak a vajdaságok alattvalóival szemben. A fanarióták csoportja, akárcsak az „igazi oszmánli”, bármennyit is őrzött meg korábbi vallási-etnikai identitásából, az Oszmán-ház iránti lojalitásnak alárendelve „működött és hatott” a rábízott területen. Némcsak a Fanar görög családjai ápolták határokon túli családi kapcsolataikat, hanem az iszlámra tért elit is. Az említett, eredetileg itáliai Csigalazáde 1597-ben tengernagy, 1598-ban flottája élén horgonyt vetett Messina kikötőjében, és a szicíliai alkirály hozzájárulásával a hajóján vendégül látta egész famíliáját. Musztafa lippai bég a mantovai herceg rokona volt, akit Mantovában élő testvérei meglátogatták Lippán. A szultán sem látott ebben kivételt, csupán arra utasította (1575) Szokollu Musztafa budai pasát, hogy nézzen utána, nehogy a látogatás diplomáciai bonyodalmat okozzon a bécsi magyar királlyal.

Ami pedig a fanarióta hoszpodár viselkedését illeti, beiktatását követően a vajdaságokban egy az egyben a szultánokat utánozta. Szülejmántól számítják az uralkodó misztifikálását: kihallgatások idején már nem a szófán, hanem trónuson ült, s elődeitől eltérően hallgatásba burkolózott, keveset beszélt. Mindezek, mint Fodor Pál írja, „később beépültek az oszmán uralkodók magatartási kódexébe. Kocsi bég egyenesen a szultáni méltósággal járó legfontosabb követelménynek nevezte a titokzatoskodást és a homályos beszédet.”

A fanarióták ún. körmönfont, kétkulacos, megfontolt, kifinomult tárgyalásra, cselszövésre stb. épülő viselkedése az Oszmán-ház udvarában uralkodó viselkedés-, magatartás-minták voltak, a nyilvános, inkább rejtett, tudott protokoll kellékei, amit, úgy tűnik, a félelem is motivált, amely az igazgatási hierarchia egész vertikumát áthatotta. Fodor Pál idézi a kortárs muszlim szerzőt: „...míg korábban az egész világ félt a nagyvezírektől, most odajutottak a tisztség birtokosai, hogy ők félnek boldog-boldogtalantól”. A félelem különösen akkor volt indokolt, amikor az ügyek mögött a palota hangadócsoportjai és szövetségeseik intrikája állt. Az óvatosság, kétszínűség, a félretájékoztató bevett gyakorlat volt. Erre utaló megjegyzéseket idéz Fodor Pál a *telhiszekből*: „szultánom nemes lábaparához félek bármit is meg-

jelenteni”, vagy „számos megírandó, ismertetendő ügy van, de nincs elég mersz ahhoz, hogy mindent az igazságnak megfelelően tudassunk”.

4.) Borsi-Kálmán kijelentését, miszerint a fanarióták „született diplomaták”, a portai szolgálatban lévő dragománok (tolmácsok) példájával támasztja alá, akik az Oszmán-ház diplomáciájában a bizánci eredetű kifinomult tárgyalási technikákat alkalmazták. A kapcsolat a vajdaságokba kinevezett fanarióták és a szultáni szeráj és díván dragománjai (tolmácsai) között abban mutatkozott meg, mint Borsi-Kálmán is kiemeli, hogy az udvari tolmácsoknak rendszerint sikerült bérbe venni a vajdaságokat, így lehetőségük nyílt bomlasztó machinációkra a birodalom ütközőzónájában. Mindez a lojalitás kérdését érinti, tehát nézzük kissé közelebbről. A hazai kutatásokból ismert, hogy az Oszmán-ház tolmácsait három csoportba sorolták: a pasák, bégek mellett szolgáló tartományi tolmácsok, az utazó tolmácsok (*csauszok*) és a szultáni szerájban, dívánban működő udvari tolmácsok, vezetőjük a *bas terdzsümán*. Számuk a 16–17. században általában 4–6 fő között mozgott, többségük keresztény rabként került a birodalomba, majd a szerájiskola elvégzése után lettek tolmácsok. Például a bécsi születésű zsidó, Sebald von Pibrach (Mahmúd terdzsümán) és a nagybányai Somlyai Balázs (Murád terdzsümán), Joachim Strass (Ibrahim bég), Vojtech Bobowski (Ali Ufki) pedig tatár rabként került a szerájba.¹¹ A címeik – aga, bég, *csávus*, *szubasi müteferrika* – a birodalom többi hivatalnokához hasonlóan a hadszervezet ranglétrájának elnevezései. A pécsi születésű magyar tolmács, Zülfikár agáról írta Kemény János: „...igen nagyhitelű és tekintetű ember az portán, kinek keze által forgának vala az egész kereszténységről portára menő levelek s expedititók, és ő fizetéseket nagyokat vészen vala mind magyar, német, muszka, lengyel olasz császár, királyoktól, fejedelmektől, oláh vajdától, s többektől, és az török végbelieknek is kapikihájok (érdekképviseelőjük) vala.”¹²

A döntések meghozatala befolyásuk ellenére nem a tolmácsok kezében volt. Viszont gyakran előfordult, hogy a nagyobb haszon reményében üzérkedtek az információkkal. Mindazonáltal látnunk kell, hogy az Oszmán-ház geostratégiai törekvéseinek, illetve geopolitikai kihívásainak függvényében változtak a diplomáciában igénybe vett nem muszlim milletek elitjei. A fanarióták színrelépését megelőzően az iszlámra áttért renegátok mellett (magyarok, németek, osztrákok, lengyelek stb.) a portai diplomáciában (tárgyalások, információszerzés, információfeldolgozás) fontos szerepet játszott a zsidó millet elitje. A 17. században az Oszmán-ház hosszan tartó perzsa háborúi lezárultak (1639), a két birodalom között a határok 1918-ig nem változtak. Ezt követően az oszmán diplomácia súlypontja ismét Európa felé tolódik el, amit általában a görög Panaiot Nicossios főtolmács szolgálatba állításától (1669) számítanak. A főtolmács-hivatal feladata volt a napi diplomáciai munka lebonyolítása: követekkel, követségi tolmácsokkal való tárgyalás, külföldi uralkodóktól érkezett levelek és válaszlevelek, szerződések fordítása, tanácsadás, a Porta nevében tiltakozás, fenyegetés stb. A Porta követeiként jártak el különböző ügyekben az európai uralkodók udvarában (Bécs, Páris, Velencében, Krakkó stb.), megbízottként vizsgálatokat vezettek.

A portai tolmácsok az Oszmán információszerzést szolgálták.¹³ Ágoston Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a török diplomáciában játszott szerepük egyértelműen bizonyítja a Porta bizalmát irányukba. Meglepőnek tartja, hogy a korabeli európai követjelentések

¹¹ B. Szabó János – Sudár Balázs: *A hatalom csúcsain. Magyarországi származású renegátok az oszmán birodalom politikai elitjében*. Korunk, 25. évf. (2014) 11. sz. 24–30.

¹² Idézik: B. Szabó – Sudár: *A hatalom csúcsain*, 47–48.

¹³ Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az oszmán birodalomban a XV–XVII. században*. (Lásd: Academia.edu. letöltés: 2019. szept. 11.)

nyomán a szakirodalomban elterjedt a sztereotípa, miszerint a renegát és az őket követő zsidó, fanarióta dragománok megvesztegethetők. A *rüsvet*, a megvesztegetés az Oszmán hivatalos bürokrácia minden szintjén ismert jelenség volt: a nagyvezírek éppúgy megkövetelték maguknak, mint a portai tolmácsok vagy a szultáni kancellária írnokai. A vezírek, bégek és tolmácsok pénzelése és ajándékozása a díván tudtával történt, része volt a konstantinápolyi diplomáciai protokollnak, a fizetség, ajándék elmaradása miatt számos európai követet ért kellemetlen meglepetés. Nagyon ritkán történt meg, hogy a „lefizetett” tolmács olyan információt szivároztatott ki, ami jelentős kárt okozott volna a birodalomnak. A portai tolmácsok az oszmán információszerzést szolgálták, nyelv- és országismeretüknek, a rokonságnak (kereskedők) stb. köszönhetően sokáig ők jelentették a legfontosabb információs forrást a birodalom külpolitikája számára. Így, mint Ágoston Gábor is hangsúlyozza, nem meglepő a fanarióta tolmácsok meghatározó szerepe a Porta külpolitikájának irányításában. A 18. században, amikor az európai hatalmak nagyobb befolyásra tettek szert, akad példa arra – mint Borsi-Kálmán is ismerteti –, hogy egyik-másik fanarióta tolmács csak részleges információkat továbbít, vagy pedig a Portát dezinformálja. A játék nem volt veszélytelen, egyrészt a fődragomán bármennyire is bedolgozta magát az oszmán vezetés vezérkarába, megfigyelték, ellenőrizték, másrészt pedig a vetélkedő hatalmak képviselői is jelezheték a Portának a dragomán hűtlenségét, ahogy a franciák tették, amikor figyelmeztették az oszmán vezetést, hogy tolmácsuk az oroszokkal is együttműködik.¹⁴ A Porta másfelől folyamatos információkat várt el a vazallus államoktól, Moldva és Havasalföld fanariótáitól is a szomszédos (orosz, osztrák) területekkel kapcsolatban. Felhasználták a huzamosabb ideig külföldön élő török alattvalókat is, főként az ortodox görög, szerb, macedón, örmény milletek kereskedőit és a görög peregrinus diákokat, akik Padovában folytattak egyetemi tanulmányokat, ahol a Habsburgok „török szakértői” is tanultak. Azonban a 17. század végi és 18. század eleji katonai vereségek után is az oszmán vezetés diplomáciája és információigénye az európai hadügy megismerésére korlátozódott, az Európa iránti átfogóbb érdeklődés és ismeretek gyűjtése csak a *Tanzimat*, az oszmán reformkorszak (1839–1876) idején vált gyakorlattá.¹⁵

5.) A vajdaságok bérletét megvásárló, Fanarban élő körülbelül 50–54 család etnikailag kevert (görög, albán, bolgár, török, moldáv), szűk csoportot alkottak. Közülük kezdetben 4 családból, majd később a vajdai szék árfolyamának növelése miatt szélesítik a kört, így 10 családból választják ki a két vajdaság hoszpodárjait, akiknek mellesleg – mint Trócsányi Zsolt említi – kárpótolniuk kellett a két vajdaság megszerzéséből kirekesztett, Fanarban élő családokat. A Porta, akárcsak a török, muszlim vilajet pasák és szandzsák bégek, vagyis a „rabszolga elit” esetében, a kiválasztott fanarióták esetében is a rotációs rendszert alkalmazta: rövid időközönként leváltották, áthelyezték vagy pedig vélt vagy valós okok miatt kivégezték őket. Tehát a fanarióta helyzete lényegében nem különbözött az oszmánli (iszlám hitre tért, renegát) rabszolga elit helyzetétől. Azt, hogy a nagyvezírek, a pasák, bégek, fanarióták stb. ellenállás nélkül vetik magukat alá a selyemzsinórnak (kivégzésüknek), az Oszmán-ház iránti lojalitásuk csak részben magyarázza, annak mélyebb pszichológiai okai is lehettek. Egyik fontos forrására hivatkozva Borsi-Kálmán is, említi, hogy 1741–1821 között a vajdaságokba kinevezett 40 fanarióta közül 17-et kivégeztek, a török–görög szimbiózisban egy új birodalomról álmodozó A. Ipsilantit (1807) pedig a török büntetésvégrehajtás a legsúlyosabb, a „hitetlen gyaur árulók”-nak kijáró eljárása szerint három csapással fejezték le. A hoszpodár tisztségek portai árfolyama a 18. század folyamán az árverésekhez hasonló, a birodalmi

¹⁴ Ágoston: *Információszerzés és kémkedés*, id. mű.

¹⁵ Ágoston: *Információszerzés és kémkedés*, id. mű.

kincstár szükségletei szerinti ingadozást mutat, ezzel függött össze gyakori cserélgetésük. A század közepe táján például – mint Trócsányi Zsolt írja – a tisztség árfolyama 1300–3200 zacskó pénz. Az összeg előteremtésében a fanarióták konzorciumszerű, alkalmi, célkövető „társulások” (csoportok) közreműködésére (kölcsoñeire) kényszerültek. Az 1730-as évektől Moldvában harmincnégy év alatt 15, Havasalföldön pedig harmincnyolc év alatt 18 alkalommal került sor leváltásukra, lefejezésükre, illetve túlélők újra kinevezésére.¹⁶

A kérdés inkább úgy vetődhet fel, hogy az Oszmán-ház miért éppen akkor adta bérbe a Fanar családjai által annyira áhított vajdaságokat, amikor a korábbi geopolitikai konstelláció megváltozott, s a nagyobb veszély a magát harmadik Rómának, Bizánc örökösének tartó orosz cárok részéről fenyegette, akik az ortodox népek védelmével legitimálták terjeszkedésüket a Balkánon és a Kaukázus térségében. Trócsányi Zsolt a fanariótákról írt kiváló tanulmányában az oroszok térnyerését többek között az oszmánokat korábban támogató Anglia, Franciaország geostratégiai irányváltásával (gyarmatok, Észak-Amerika stb.) hozta összefüggésbe, ahogy a Fekete-tenger térségének perifériára szorulását, az oszmán–osztrák–orosz konfliktusok mellékhadszíntérként való kezelését is. Másfelől, akárcsak Iorga, semmi különös nem látott abban, hogy az oszmán ház elitje a vajdaságokba a görög ortodox milletből, a Fanarból nevezett ki helytartókat, és nem az oszmánli elit soraiból. Borsi-Kálmán csupán érinti, noha ismert, hogy a fanariótákat szoros ellenőrzés alatt tartották: a fanarióták mellé általa fizetett *divan-effendi* török vagy muszlim tisztviselőt rendeltek, aki a Porta iránti hűség ellenőre, Trócsányi szavaival, „hivatásos feljelentő” volt. A fanarióták vajdaságbeli alattvalóinak peres ügyeit a török székhely (Braila, Giurgiu) kádija intézte, az ortodox mitropolitától a legkisebb adófizetőig. A török katonaság túlkapásait, rablásait hasonlóképpen csak a török egységek vezetője, a *besli-agaszi* vagy *turnadzi-basa* büntethette. A 15. században a vajdáknak adott szultáni kapitulációknak (behódolásuk feltételeinek), amelyekre Borsi-Kálmán mint a vajdaságoknak biztosított különleges státusuk igazolásának dokumentumaira hivatkozik, ellentmond a vajdák élettörténete, a vajdaságok története s főleg a kücsük-kajnárdzi béke (1775) vajdaságokra vonatkozó, szerzőnk által hosszan ismertetett pontjai.

A török uralmi rendszer hierarchiájában a tisztségviselők rangsorában a fanarióta hoszpodárok helye mintha az ellenkezőjét mutatná annak, amit Borsi-Kálmán a bizánci hagyományokra utaló székfoglaló bevonulás fényűző szertartásával példáz. Mindez teljes mértékben összhangban volt a millet-intézmény jogkörébe foglaltakkal, ugyanis, mint említettük, megtarthatták hagyományos ceremóniális kellékeiket és megnyilvánulásait, sőt katonaságot is tarthattak. Mindez nem rejtheti el azt a tényt, hogy a fanariótának a vajdaságba látogató pasa kengyelét kellett fognia, lábát kellett csókolnia. Ahhoz, hogy érzékeljük helyzetét, amely a korábbi vajdák pozíciójától nem mutat eltérést, nézzük a birodalmi protokollban Erdély példáját. A szultánok címeiben Moldvát és Havasalföldet mindig felsorolják, de Erdélyt soha. Az Oszmán-ház uralmi hierarchiájában a moldvai és havasalföldi vajdák alárendelt viszonyban voltak az erdélyi fejdelemmel szemben. A moldvai vajda (Vasile Lupu) például ajándékot és lovat küld II. Rákóczinak, ami a kor szimbolikájában a hódolás jele. A császár-pasával együtt rendszerint a két vajdát is az erdélyi fejedelem fogadására küldték. Ha az erdélyi fejedelem valamelyik vajdát fogadta, ő ült, a vajda állt. Ha a fejedelem a nagyvezér táborában tartózkodott, a havasalvi vajdának kellett őt szénával, fával, borral ellátnia. A török oklevelekben és krónikákban az erdélyi fejdelemet királynak (*krai*), a havasalföldi és moldvait pedig vajdának (*voyvoda*) nevezik. Evlia Cselebi az érsekújvári táborban erről a

¹⁶ Trócsányi Zsolt: *A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben (1710-es évek – 1774)*. Vö. Trócsányi Zsolt – Miskolczy, Ambrus: *A Fanariótáktól a Hohenzollernekig*. Budapest, 1992. 12–70.

protokollról jegyezte fel: „Ezután Erdély királya Apafi, a jóindulatú és engedelmes király, a vezér lábnymát megcsókolta, egy székre ült. Utána a moldovai bég és az oláh bég dörzsölték arcukat a vezér lábporához.”¹⁷ Mindez arra utal, hogy a vajdák a török uralmi igazgatási hierarchiában a szandzsákbég tisztséggel azonos pozíciót töltöttek be. Trócsányi Zsolt a fanarióták vajdaságbeli státusát a római kori proconsuli (a provinciák kormányzója) szerepével azonosította. A fentebb említettek alapján azonban inkább a „rabszolga elit” tagjaira (pasák, szandzsákbégek) jellemző korlátozások, ellenőrzések, engedmények módszereit használták esetükben is. Nem véletlen, hogy bármikor elmozdíthatták, lefejezheték stb. őket, ilyesmire azonban az oszmán uralom Erdély egyetlen fejedelme esetében sem vetemedett.

Iorga, aki nem lelkesedett a francia felvilágosodás világmegváltó szlogenjei iránt, a fanarióta hospodárokat a román élettől idegen, szolgalelkű személyeknek tartotta, akiknek semmi közük nem volt a bizánci hagyományokhoz, csupán külsőségekben utánozták azt a Porta felügyelete alatt és engedélyével. Trócsányi Zsolt is úgy látta, hogy „aligha van a korszak Európájának uralkodó garnitúrája, amely távolabb lenne annak az országnak valódi érdekeitől, amelyet kormányoz, mint a fanarióták és apparátusuk”.

A vajdaságokban a tisztségviselőkkel és fegyveres kíséretükkel kormányzott világban a fanarióta hospodárok a Porta szándékait szolgáló és közvetítő akaratán túl az ortodox egyházra támaszkodtak, amelynek szervezete, intézményei lényegében nem változtak, anyagi bázisa gyarapodott, s az oktatás görög irányultságában a fanariótákkal együttműködtek. Vagyis azzal, hogy a fanarióták az ortodox egyházat és annak keretében az oktatást támogatták, a millet-rendszerben foglalt jogkörökhöz tartották magukat abban is, hogy rendeleteket bocsáthattak ki, ugyanis a török a vajdaságokat is a Rum millet részének tekintette. Borsi-Kálmán többször is körbejárja C. Mavrocordat reformer példáját, bizonyítandó, hogy reformjai új, modern, nyugatos látásmódra utalnak, holott, mint Trócsányi megjegyzi, azokat a tömeges elvándorlás váltotta ki, mert már nem volt kit megadóztatni. Mellesleg a fanarióták idején Erdélybe, a Temesközbe a tömeges bevándorlás olyan nagyságrendű volt, hogy akkor sem sikerülhetett volna jobban, ha a Habsburg katonai bürokraták szervezik. Szerzőnk külön fejezetet szentel Ipsilatinak mint a bizánci típusú intellektus, diplomáciai viselkedés finommechanikájának, a felvilágosodás fáklyahordozójának, holott Trócsányi Zsolt jól látta, hogy a fanarióták esetében „nincs [...] szó tehát valamiféle délkelet-európai felvilágosult abszolutista uralkodóról. De nincs szó nyugat-európai, vagy akár csak kelet-közép-európai értelemben vett rendiségről sem.” Találón jellemezte a fanarióták udvartartását a vajdaságokban éppen Ipsilanti titkára, Sulzer: „...minél kisebb a fejedelem, annál nagyobb a pompa, minél gyengébb a hadsereg, annál fényesebb a testőrség.”¹⁸

A drinápolyi béke (1829) után orosz fennhatóság alá került Moldva és Havasalföld számára a cári kormányzat egyfajta alkotmányt, Szervezeti Szabályzatot (1832) adott, ami a fanarióták utáni állapotok átalakítására irányult. De ez már nem tárgya Borsi-Kálmán értekezésének, így a továbbiakban és befejezésül ennek fejtegetése helyett néhány megjegyzésre szorítkozunk.

6.) A görög ortodox millet Fanarban székelő krémjének kifinomult viselkedése az Oszmán-ház bevett mintáit utánozta, ahhoz alkalmazkodott, pontosabban azt volt kénytelen elsajátítani ahhoz, hogy érvényesüljön a hivatali előmenetel útvesztőiben. Ezek a viselkedési minták áthathatták, illetve érvényesültek a köznép hétköznapi kapcsolatrendszerében is, tehát egy

¹⁷ Vogel Sándor jegyzetei, In. Krauss, Georg: *Erdélyi krónika 1608-1665*. Budapest, 1994. 647. 51. jegyzet.

¹⁸ Krauss: *Erdélyi krónika*, 69.

alkalmazkodási modellről beszélhetünk, amit az oszmán katonai hivatalnokrendszer működés módja kényszerített ki, mivel a rendszer ötszáz évig fennállt, a társadalom tagjaiban interiorizálódott vallástól és etnikai hovatartozástól függetlenül. Másfelől a fanarióták vélt/válós személyiségjegyei azzal is összefüggésbe hozhatók, hogy a Bizánci Birodalom kedvezőtlen megítélésben részesült a 18. és 19. századi nyugati utazók, írók szemléletében a bonyolult adminisztráció, szigorú udvari ceremonialitás, katonai gyengeség stb. miatt. Ez az előítélet Ruciman szerint onnan eredt, hogy a középkori katolikus Európa mindennek ellentéte volt. „Mióta a keresztes hadjáratokon résztvevő, nyers ősapáink megpillantották Konstantinápolyt, és nagy utálatukra olyan társadalommal kerültek kapcsolatba, melynek minden tagja írt, olvasott, villával evett és előnyben részesítette a diplomáciát a háborúskodással szemben, divatossá vált lenézően beszélni Bizáncról, és nevét a dekadencia szinonimájaként használni.”¹⁹ A 18. században az udvariasság és kifinomultság már nem számított férfiatlan tulajdonságnak, viszont a kép Bizáncról mint a dekadencia szimbólumáról (Gibbon, Montesquieu) további jelzőkkel gazdagodott: az intrikára, cselszövésre, orvgyilkosságra való hajlammal. A Bizánci Birodalom közmondásos intrikussága azonban semmiben sem különbözött a korszak és az azt követő idők európai politikai viselkedésétől. Tény, hogy Konstantinápoly elfoglalását követően a bizánci tisztségviselők maradéka az ortodox egyház Fanar negyedben lévő központjába húzódott vissza, így őket tekintették a bizánci hagyományok hordozóinak és közvetítőinek. A fanarióta családok új emberek, a 16. századig vezethető vissza családfájuk, így Iorga szerint sem mutathatók ki bizánci családi felmenőik. Ennek ellenére máig élő sztereotípiák, hogy az abból a körből kikerülők személyiségjegyei bizánci örökség. Noha, mint szó esett róla, esetükben is érvényes Polübiosz tapasztalata: „...az alattvalók lelke együtt változik a fejedelmek változásával.”²⁰

Borsi-Kálmán a románok etnogenezisének áttekintésében említi, hogy a balkáni népek Dunától északra való bevándorlásának kapcsán az az érdekes, hogy a juhász arománok alig ereszkedtek le a hegyekből, városlakókká és polgárokká váltak már Észak-Macedóniában, és soraikból verbuválódott bevándorlásukat követően a vajdaságok nemzetépítő középosztálya. És ha jól értettük, akkor az arománok és nem a fanarióták utódaiból kerülnek ki a legendásan rugalmas, pragmatikus, hatékony stb. román politikai gondolkodás hordozói, illetve utódai. A 18. század elején D. Cantemir moldvai vajda, miután felsorolja a lakosság etnikai összetételét, megjegyzi, hogy a városlakók törökök. Tudott, hogy az erdélyi fejedelmeknek, majd az őket követő Habsburgoknak is sok gondot okozott a folyamatosan bevándoroló hegylakó dáák-római/aromán juhászoknak a helyhez kötése. Hobsbawm itáliai, ibériai kutatásaiból ismert, hogy a római időktől kezdve a hegyvidékekre visszahúzódó, a maguk szabályai szerint élő, kecske-, juhtartó és banditizmussal is foglalkozó, állandó mozgásban lévő (legelőváltó) népesség balkáni analóg csoportjai, a vlachok a görög szabadságharc után a nem éppen bizánci leleményességgel létrehozott görög államnak is sok gondot okoztak.²¹ Borsi-Kálmán a hegylakó-városlakó-polgár sémát hozzáigazítja a neoliberais szociológus Stefan Zeletin elképzeléséhez, aki szerint a szintén bevándorolt görög, örmény, aromán, szerb stb. nagykereskedőkkel együtt ők képezik, Zeletin terminusával, a román „burzsoáziát.”²² Erről a nagykereskedő társaságról köztudott, hogy akárcsak a vlach juhászok – mivel a pénz, a juh, az

¹⁹ Ruciman: *A bizánci teokrácia*, 27.

²⁰ Polübiosz, Lib.10. Idézi: Krauss: *Erdélyi krónika*, 251.

²¹ Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*. Budapest, 1974.

²² Zeletin, Stefan: *Románia társadalmi fejlődése 1866-tól napjainkig*. In: *Román eszmetörténet 1866–1945*. 215–276.

információ tartósabb kötöttséget nem igénylő jószágok –, állandó mozgásban voltak, amit személyes biztonságuk s a nagyobb haszon, az adóelkerülés motivált. A vajdaságokban 20–70%-os kamatlábbal dolgoztak, meggazdagodtak, és továbbálltak, tehát élősdi csoport voltak. A nagyobb személyi és vagyonbiztonság miatt kedvelték Erdélyt (Brassó-Bolgárszeg, Szeben), Magyarországot, Bukovinát. A jobb helyeken hitelezéseik fejében a millet-rendszer mintájára egyházat alapítottak, templomokat építettek (a brassói Bolgárszegen, a 18. században a magyarországi városokban), sőt a katolikus bolgárok, az ortodox örmények Bécstől autonómiát is igényeltek közösségeik számára.

Meglepő módon Borsi-Kálmán a diplomáciai viselkedés bizánci gyökérkutatójában még csak utalást sem tett a többi balkáni népre, noha a szerbek, bolgárok, albánok, makedonok stb. megélték a bizánci autokraták állítólagos fondorlatos uralmát, Bizánc térítette őket a kereszténységre, egyházi szervezeteik a görög ökumenikus patriarchátus gyámködsége alatt jöttek létre, átmenetileg államokat hoztak létre stb. stb. Mindezen fejlemények ellenére semmi sem ragadt rájuk a bizánci örökségből, ami legalábbis az összehasonlítás végett felkelthette volna szerzőnk figyelmét? Igaz, hogy az 19. században az Oszmán Birodalom népének elitje az Oszmán-ház hagyományos szövetségesének fővárosában, Párizsban tanult, ott és a szabadkőműves háttérű carbonari típusú sejtekben (új törökök – ifjú törökök, új görög, román bonzsuristák stb.) sajátította el a nemzetépítés technológiáját, törekvéseik megvalósításában mégis az éppen aktuális geopolitikai konstelláció állása volt a meghatározó. Nem véletlen, hogy Iorga írásunk elején említett munkájában nem a bizánci politikai, diplomáciai örökség leképződéséről, hanem a balkáni népek közös spirituális-kulturális alapját képező, az állandóságot képviselő ortodox egyház mentén aktualizálta az összefogást – egy kisebb csavar beiktatásával.

Virgil Candea Iorga *Bizánc Bizánc után* című könyvecskéjéhez írt utószavában elmondja, hogy a mű gondolatilag Iorgában a második balkáni háborút lezáró bukaresti béke (1913) kontextusában fogant meg.²³ S ez nem véletlen, ugyanis Románia a bolgárok rovására Dél-Dobruzsával (Szilisztra, Balcsik) gyarapodott, noha Iorga elégedetlen volt ezzel a területi nyereséggel, de több honfitársával együtt országa jövőjét hegemon szerepben látta a Balkánon. „Ennek kidolgozásában világossá kell tenni a román kezdeményezéseket és azok hasznát a török uralom alatt lévő keresztények számára.” A románok kultúrfölényének megalapozásából Iorga mellőzi a dák-római folytonosságot, komolyabb, írott forrásokkal is igazolható, időben is közelebbi, történelmileg jelentős és evidens előzményekre hivatkozik: „Kiváltságos helyzetünkben, mint autonóm állam, a török uralom ötszáz éve alatt, intézményeinkkel, kulturális programjainkkal, gyakran saját politikánkkal a Bizánci Birodalom folytatója tudtunk lenni szellemileg vagy cselekvéseinkben.”²⁴ Iorga a témában számos cikket, tanulmányt közölt, illetve előadást tartott (1912–1914) otthon és külföldön (London, Szófia), kezdeményezésére létrehozták a Délkelet-európai Kutató Intézetet. Iorga munkájának megjelenése (1934) Konstantinápoly elestének 500. évfordulóján szakmai körökben korlátozott érdeklődést váltott ki, viszont Candea úgy látja, hogy Iorga a balkáni egyezmény (Bukarest 1934) résztvevőire is hatni akart az ismét változóban lévő európai helyzetben. Iorgát, a pártvezért munkájának megírásában politikai szándékok vezették, ez a szándék összhangban állt autoktonista történelemszemléletével: a délkelet-európaiaknak az egyetemes történelemben betöltött helyéről szóló munkái a román hegemon törekvések nézőpontjából születtek. Candea is szóvá teszi, hogy Iorga bevallott szándéka volt felvértezni, megtermékenyíteni a román elitet, egyáltalán írástudó népét a nemzetépítés „tartalom nélküli forma” (T. Maiorescu)

²³ Candea, Virgil: *Postfata*. In: Iorga: Bizant dupa Bizanti, 253–267.

²⁴ Candea: *Postfata*, 258.

körülményei ellenére azzal a gondolattal, hogy világtörténelmileg is jelentős örökség hordozói, illetve tudatosítani akarta a románság térségbeli kiemelkedő szerepét. Ezek a gondolatok a görögöket is gyötörték, a carbonari sejtekben edződött csoportok számára az ősiség kérdésében az ógörögök voltak a referencia, az ortodox görög pátriárka számára érthető okokból az ortodox kereszténység és Bizánc. Iorgánál is a vajdák és az ortodox egyház, s nem a fanarióták a bizánci lelkiség, szellem hordozói. A fanarióták a „Porta keresztény rabszolgái” voltak, akiket megérintett a Iorga által kárhóztatott felvilágosodás szelleme, mely a külsőségek, a formák bűvöletében kiölte a bizánci egyház tartalmának lényegét, a mély spiritualitást. Az aktuális feladat a balkáni népek számára nem valamiféle „protobizantinizmus”, sem a bizánci örökséghez való visszatérés, annak másolása, hanem az állandóságot képviselő közös ortodox spirituális örökség tudatosítása, ápolása, ami a jelen kihívásainak körülményei között összefogásuk alapját képezheti. Tulajdonképpen arról van szó, amint a munkájában felhasznált források is bizonyítják, hogy a balkáni népek számára az egyetlen közös nevezőt a kultúrahordozó keleti kereszténység képezi, és mivel azt Bizánc terjesztette el körükben, így a nyugatiak mintájára a nagy történelem részesei, ebben a török uralom („*turcocratia*”) csupán szomorú közjáték. A balkáni népek, akárcsak a vajdák korában, ismét a románság vezetésével válhatnak meghatározó tényezővé az európai játéktérben, ha felfedezik és ápolják sajátos spirituális azonosságtudatukat. Ezzel szemben Borsi-Kálmán a nyugati felvilágosodás történészeinek Bizánccal alkotott általánosító sztereotípiáit vetíti rá az alapvetően oszmánhű fanariótákra, és tőlük származtatja a „legendás” román diplomácia ügyességét, noha az arománok bevándorlása kapcsán tett érdekes fejtegetései mintha éppen ennek ellenkezőjére utalnának. Végezetül, szintén a „legendás” jelzővel kapcsolatosan igaza lehetett P. P. Carp németbarát miniszterelnöknek (1910–1912), aki az európai geopolitikai konstelláció változásának folyosóhuzatjába került országáról az első világháborúba lezárásakor azt találta mondani: „Románia annyira szerencsés, hogy [mindennel] meg tud birkózni, még államfők hiányában is.”²⁵

---

²⁵ Nicolescu, Nicolae C.: *Enciclopedia șefilor de guvern ai României (1862–2006)*. București, 2006. 95.